

Martina Henze

Fængslende videnskab Den transnationale *Gefängniskunde* i det 19. århundrede

Blandt de mange nye videnskabsgrene, der opstod i det 19. århundrede, er den såkaldte *Gefängniskunde* en af de mindre kendte. Dette er særligt tilfældet i de nordiske lande, hvad der formentlig også hænger sammen med, at Skandinavien længe indtog en randposition i dette nye vidensfelt (Henze 2007a: 105ff.). Det tyske begreb *Gefängniskunde* blev først i det 20. århundrede fortrængt til fordel for straffefuldbydelse og pønologi¹, og begrebet bliver brugt her, fordi det er meget rammende for et felt med både kriminal- og videnskabspolitiske ambitioner med afsæt i, men ikke begrænset til fængselsinstitutionen. Tyskland hørte desuden til kernelandene indenfor dette transnationale felt, og siden der ikke fandtes et tilsvarende dansk begreb², ligger det tyske de nordiske sprog nærmere end f.eks. det franske *science des prisons* eller *science pénitentiaire*.³

Gefängniskunde opstod på baggrunden af den straffeteoretiske diskurs, som Cesare Beccaria indledte om forbrydelse og straf, samt i kølvandet på den ændring i straffesystemet, der omkring 1800 i alle vestlige lande havde gjort fængslet til den foretrukne sanktion mod kriminalitet. Samtidig blev kriminalitet i stigende grad opfattet som et centralt samfundsproblem. Den eneste etablerede disciplin på feltet, strafferetsvidenskaben, var dog langt ind i det 19. århundrede først og fremmest en dogmatisk disciplin med fokus på strafferetsteorier og straffeloven, mens straffenes årsager, fuldbyrdelse og følger forblev stort set forsømte emner. Her udfyldte *Gefängniskunde* et tomrum, og man kan ligefrem sige, at *Gefängniskunde* opstod sideløbende med det moderne fængselsvæsen, som dets eget vidensfelt.

Målet med denne artikel er en videnskabshistorisk undersøgelse af *Gefängniskunde* som nyopstået disciplin, og det er således ikke historien og teorierne om selve fængslets opkomst og udvikling, der er i fokus. Feltet former et oplagt emne inspireret af den nyere forskning, der udvider fokus ved ikke kun at

skrive de i dag veletablerede discipliners succeshistorie, men også inkluderer formentlige eller reelle videnskabelige af- og sideveje (Daniel 2004: 363ff.). Det forudsætter, at man tager de datidige aktørers arbejdsformer og selvopfattelse som videnskabsmænd seriøst. Begreberne videnskab og videnskabelig bliver i det følgende således brugt på datidens præmisser og ikke i den moderne forståelse.

Gefängniskunde hører til de humanistiske og samfundsfaglige discipliner, som ligeledes er kommet i den nyere videnskabshistories søgelys. Lutz Raphael konstaterer en i det 19. århundrede begyndende ”videnskabeliggørelse af det sociale” drevet frem af et voksende antal af eksperter med rødder i såvel veletablerede som nyopstående ”humanvidenskaber” (Raphael 1996: 165f.) som retsvidenskab, psykiatri, psykologi, socialvidenskab mm., der alle ledte efter løsninger for de store socialpolitiske spørgsmål om, hvordan samfundet skulle håndtere sine afvigere og randgrupper. Raphael fremhæver desuden, at hele denne proces af videnskabeliggørelsen både personelt og indholdsmæssigt var tæt forbundet med nationalstaterne.

På det sidste er socialpolitikken også kommet på dagsordenen i den transnationale historieskrivning, som udforsker ”historiseringen af fænomener som gensidige afhængighedsforhold og forbindelser imellem nationale, regionale og kulturelle sfærer i moderne tid ved at kortlægge udviklingen af projekter, designs og strukturer, der har organiseret cirkulationen og forbindelserne igennem og imellem dem” (Irye/Saunier 2009: XX). Den transnationale forskning har generelt pointeret, at der udvikledes meget effektive former for transnationalt (videnskabeligt) arbejde ved siden af den – nationalstatsligt forankrede - universitære forskning i form af *scientific* eller *epistemic communities*, netværk, bevægelser samt mangfoldige organisationer.

Med afsæt i denne aktuelle forskningssituation undersøges *Gefängniskunde* her fra et videnskabshistorisk og transnationalt perspektiv. Der argumenteres for, at feltet ikke blot var en blindgyde ved siden af den allerede etablerede strafferetsvidenskab og den langsomt opstående kriminologi,⁴ men at den indtog en central placering indenfor det brede emneområde, der beskæftigede sig med kriminalitet og de kriminelle. Tidsmæssigt behandles det lange 19. århundrede inklusive de sidste årtier af det 18. århundrede og tiden op til Første Verdenskrig. I denne periode gennemgik *Gefängniskunde* gennemgribende forandringer i forhold til dens organisationsformer, medier, indhold, metodik og målsætning, såvel som dens sammensætning af aktører og dens transnationale rækkevidde. Denne udvikling skal i det følgende analyseres for de tre hovedperioder, nemlig den første fase omkring 1800, som her kaldes diskursfasen, den anden fra 1820 til 1870, som betegnes netværksfasen, og endelig den tredje, kongresfasen, fra omkring 1870 og op til Første Verdens-

krig. Afslutningsvist vurderes *Gefängniskunde* ved at indordne feltet i en større videnskabshistorisk kontekst.

Diskurs, netværk, international organisation

Den i de sidste årtier af det 18. århundrede begyndende diskurs om fængsler blev båret af enkelte fremtrædende personligheder med John Howard i spidsen. Udover englænderens funktion som referenceramme var de få relevante forfattere kun forbundet med hinanden igennem en fælles interesse for sagen. Publikationsvirksomheden og de deraf inspirerede reformplaner blev i mange lande afbrudt på grund de politiske omvæltninger, der fulgte i kølvandet på Napoleonskrigene.

I 1820erne tog en ny fase sin begyndte, og op til midten af århundredet udvikledes og fortættedes et ”netværk af ’fængselsvenner’” (Riemer 2005), der rakte både kvalitativt og kvantitativt langt ud over den tidligere diskurs. Netværket omfattede en støt voksende gruppe af privatpersoner, der var forbundet igennem deres fælles interesse for fængselsinstitutionen. Det indeholdt dog også et officielt element, da mange af aktørerne var ansat i den statslige administration eller foretog informationsrejser i statslig tjeneste. Selve netværket konstitueredes dog først og fremmest på grundlag af personlige indbyrdes kontakter på tværs af lande- og sprogrænser og kulminerede i de første stort anlagte fagkongresser i 1840erne. I kølvandet på 1848-revolutionerne og den efterfølgende restaurationsperiode i mange europæiske lande oplevede *Gefängniskunde* dog en krise, før den formerede sig på ny i 1870erne.

Med udgangspunkt i den internationale fængselskongres i London 1872 opstod der nu en fængselskongresbevægelse, som med antagelsen af statutterne i 1885 endelig institutionaliserede sig som en international organisation bestående af på den ene side selve kongresserne, og på den anden side en international kommission. Denne kommission blev også bevægelsens navngiver (*International Penitentiary Commission, IPC*) og den blev ledet af et såkaldt *Bureau* med en sekretær i spidsen. I og med at der i kommissionen kun sad officielle regeringsdelegerede, ændrede *Gefängniskunde* således grundlæggende karakter fra et privat netværk til en semiofficiel organisation finansieret af de forskellige regeringer, der valgte at blive medlemmer. Op til Første Verdenskrig afholdt *IPC* i alt otte internationale kongresser, indtil de storpolitiske hændelser endnu en gang satte en foreløbig stopper for det internationale samarbejde. Alt i alt fremstår de organisatoriske forandringer fra diskurs via netværk til international organisation som en institutionaliseringsproces, der vedvarende forankrede *Gefängniskunde*.

Medier til vidensproduktion og -transfer

Det første og centrale medium for det opstående nye vidensfelt var publikationer. I forhold til det stadig begrænsede antal op til ca. 1810 udkom der i netværksfasen en næsten uoverskuelig mængde publikationer (Henze 2003: 24), der også kvalitativt adskilte sig fra den tidlige fase. Var der førhen først og fremmest tale om rejsebeskrivelser – om end ofte meget detaljerede, blev disse fra 1820erne suppleret med officielle beretninger, afhandlinger om bestemte aspekter indenfor straffefuldbyrdelsen, omfattende monografier, også i flere bind, og ikke mindst de første håndbøger, der gav et overblik over fængselskundskabens *state of the art* (Julius 1828; Grellet-Wammy 1838). Publikationsvirksomhedens omfang var forskelligt fra land til land, men grundlæggende rakte *Gefängniskunde* fra starten udover sprog- og landegrænser, hvad der illustreres ved, at et korpus af standardværker, især håndbøger og rejseberetninger, blev oversat og udgivet i flere lande, som regel udvidet med en kommentar og opdatering.

Dernæst avancerede artikler til et væsentligt element i den fængselskyndige videnskabskommunikation. Fra starten bragte almene eller juridiske tidskrifter indlæg med fængselsrelateret indhold. I netværksfasen opstod der et nyt medium i en række lande i form af specielle fagtidsskrifter udelukkende koncentreret om det nye vidensfelt. Fagtidsskrifterne dannede både en platform for en mere direkte og hurtigere diskussion og udveksling af synsvinkler og bidrog desuden gennem (ofte samlede) anmeldelser til, at læserne kunne danne sig et overblik over den blomstrende publikationsvirksomhed. I hele tidsrummet forblev det dog økonomisk vanskeligt at opretholde disse meget specialiserede fagtidsskrifter, hvad der førte til, at der regelmæssigt blev lukket nogle og senere hen åbnet nye periodika (Henze 2003: 31f.). *Gefängniskundes* krise manifesterede sig i denne sammenhæng også ved, at publikationsvirksomheden i 1850erne næsten lå brak (Riemer 2005: 170ff.).

Et andet nyt medium opbygget i netværksfasen var personlige kontakter på tværs af lande- og sprogrænser. Rejser til straffeanstalterne dannede ofte grundlag for disse kontakter. Fra 1820erne var rejserne stadig tit privat organiserede og finansierede, men de begyndte også at tage form af en halvofficiel fængselsturisme foretaget af udsendinge fra de enkelte regeringer eller ledende fængselsembedsmænd, samt folk med ambitioner om at gøre karriere indenfor fængselsadministrationen.

De kontakter, der blev knyttet på rejserne, blev ofte opretholdt og udbygget ved hjælp af brevveksling. Hvor omfattende brevkontakten kunne være, belyser den efterladte korrespondance af en fængselskyndig nøglefigur, Heidelberg-professor i strafferet Karl Josef Anton Mittermaier, som i mere end 40 år korresponderede med mindst 60 fængselskyndige fra de fleste europæiske

lande (Riemer 2005). Selv om han formentlig var en undtagelse, blev postvejen generelt flittigt brugt til både at informere om eller spørge til de sidste nyheder indenfor fængselsvæsenet, samt til at efterspørge publikationer eller internt materiale såsom anstaltens årsberetninger eller lovudkast, der ellers var utilgængelige i hjemlandet. Breve med anbefalinger fra de hjemlige myndigheder eller kendte fængselskyndige åbnede også dørene for nye fængselskyndige således at netværket kunne suppleres og fortættes gennem tiden (Henze 2008: 127f.).

Derudover var de fængselskyndige fra 1830erne blandt de første til at op-dage kongresser, som førhen havde været forbehold politikere og diplomater, som nyt medium for den direkte udveksling og diskussion af information og viden. Også her var perspektivet fra starten transnationalt. Fængslet kom allerede i 1840erne på dagsorden for nogle italienske videnskabskongresser, ligesom den kvantitative udvikling af kriminalitet også spillede en rolle på de internationalt besatte statistikerkongresser. Samtidig opstod der i det fængselskyndige netværk en decideret ambition om at afholde en international kongres udelukkende om fængslet, som blev indfriet med den første fængselskongres 1846 i Frankfurt/Main og efterfulgt et år senere i Bruxelles. Som følge af *Gefängnis*kundes krise efter 1848 kunne denne tradition dog ikke opretholdes i første omgang (Riemer 2004: 96ff.).

Derimod blev kongresser fra 1870erne det centrale element i fængselskongresbevægelsen, og *IPC* avancerede samtidig til en af de tidligste og største internationale organisationer i tiden.⁵ Med afsæt i de tidligere fagmøder udvikledes der hurtigt en speciel kongreskultur struktureret omkring organisationskomiteer, dagsordener og forretningsordener. I centrum stod diskussionen af i forvejen fastlagte spørgsmål i tematiske sektioner på basis af forud indsamlede rapporter, der blev afrundet med resolutioner vedtaget i plenum. Til de i repræsentative rammer afholdte kongresser hørte desuden et såvel selskabeligt som fagligt sideprogram med receptioner og ekskursioner til relevante institutioner, som kan fortolkes som endnu en institutionaliseret fortsættelse af den ældre fængselsturisme. Selve kongresserne forblev dog feltets centrale kontaktforum, hvor en fængselskyndig kunne forvente på en gang at knytte og vedligeholde kontakter med personligheder med rang og indflydelse på feltet.

IPC stod også for publikationen af kongresforhandlingerne, som udover de behandlede spørgsmål, diskussionerne og resolutionerne også omfattede alle grundlæggende materialer fra de forskellige lande. Således fik de stadig mere omfangsrige kongresforhandling status af de ubestridt vigtigste publikationer om den fængselskyndige *state of the art* (Henze 2007b: 62ff), selv om der sideløbende på nationalt niveau stadig udkom en del fagtidsskrifter, monografier og sågar enkelte håndbøger (Hotzendorff/Jagemann). Derved avancerede

IPC til det centrale samlingspunkt for hele feltet på internationalt niveau. I hele perioden fremstår *Gefängniskunde* som en disciplin, der, godt hjulpet af tidens forbedrede infrastruktur, benyttede og aktivt udviklede de bestående videnskabelige kommunikationsformer og medier.

Et stadig bredere vidensfelt

Den tidlige diskurs kredsede først og fremmest om at beskrive de bestående fængsler, hvor man som udgangspunkt gik meget ind for selve frihedsstraffen, men skarpt fordømte dens udformning. Derfor kulminerede skrifterne også ofte i forslag om, hvordan et idealt fængsel ved hjælp af klassifikation eller isolation af fangerne burde udformes.⁶ Også det fængselskyndige netværk beskæftigede sig fra 1820erne indgående med selve fængslet og udviklede en bred vifte af standardemner om alle aspekter af fængslet, fra arkitektur, mad, sjælesorg, arbejde til personale osv. Dertil kom også forslag til at reformere fængselsadministrationen og selve strafferetten.

Omdrejningspunktet for *Gefängniskunde* i 1830'erne og 1840'erne blev imidlertid den såkaldte systemstrid, som handlede om at finde frem til et universelt anvendeligt fængselssystem, der kunne forbedre fangerne. Udgangspunktet var to nordamerikanske model-fængsler, som begge først og fremmest byggede på at isolere fangerne fra hinanden for at undgå en gensidig dårlig indflydelse. Forskellen lå i, at det panoptiske fængsel i Philadelphia praktiserede fuldstændig isolation, mens fangerne i Auburn-fængslet kun sov i enkeltcellen om natten, mens de om dagen udførte arbejde i fællesskab, dog under strengt forbud om at kommunikere med hinanden.⁷ De fængselskyndige var i overensstemmelse med tidsånden udtalte reformoptimister i den forstand, at de ledte efter en ultimativ og universelt anvendelig løsning af kriminalitetsproblemet, og at netop det bedste fængselssystem efter deres overbevisning dannede nøglen i bekæmpelsen af kriminalitet. Systemstriden kulminerede på den første internationale fængselskongres i 1846 i Frankfurt am Main, der var blevet indkaldt for at tilvejebringe en afgørelse i systemstriden. Kongressen endte som planlagt med, at et overvældende flertal udtalte sig til fordel for den fuldstændige isolation (Verhandlungen:1847; 271f.).

Netværkets krise efter 1848 havde ikke alene politiske, men også indholdsmæssige grunde. På den ene side mistede *Gefängniskunde* pusten i og med, at den jo med beslutningerne på Frankfurterkongressen selv mente at have fundet frem til den ultimative løsning af kriminalitetsproblemet. På den anden side blev kritiske stemmer ved med at påpege, at erfaringerne fra de cellefængsler, der skød op i mange lande, skuffede de højt opskruede forventninger, og at der stadig var behov for fængselsreformer. Derfor vendte *Gefängniskunde* sig

i 1850'erne og 1860'erne væk fra den tidligere, idealistiske søgen efter et universelt fængselsystem til fordel for en mere pragmatisk holdning til mangfoldige konkrete spørgsmål i forbindelse med straffesystemet og kriminalpolitik i bredere forstand.

Denne pragmatiske og bredere tilgang prægede også fra starten fængselskongresbevægelsen, hvad deres dagsordener synliggør. Fra anden kongres i 1878 blev det indholdsmæssige arbejde fordelt på de tre sektioner for straffet, fængselsvæsen og kriminalprævention, hvortil der fra 1895 kom en fjerde sektion for børn og unge. Kun indtil århundredeskiftet var den anden sektion om fængselsvæsenet den største, men derefter blev alle fire sektioner nogenlunde ligeligt repræsenteret. Under straffet forhandlede både spørgsmål tæt forbundet med selve straffefuldbyrdelsen, såsom art og udformning af de forskellige frihedsstraffe, og andre retslige spørgsmål om f.eks. alternative straffe og enkelte forbrydelser. Den tredje og fjerde sektion dækkede over et bredt spektrum af emner, såsom udsatte grupper med særlig fokus på børn og unge, kriminalitetsfremmende faktorer som f.eks. alkohol, forebyggelse af recidiv og midler til forbedring af fangerne under og efter afsoningen (Henze 2007b: 71ff.).

Alt i alt kan det konstateres, at selve fængselsinstitutionen igennem det 19. århundrede mistede sin position som feltets omdrejningspunkt og gled i baggrunden til fordel for en øget fokus på hele straffesystemet inklusive straffet, samt også kriminalprævention med særlig hensyn til unge – kort sagt et meget bredt spektrum af emner omkring kriminalitet og de kriminelle.

Videnskab og kriminalpolitik

Fra starten var et af de centrale kendetegn for Gefängniskunde dens tætte tilknytning til fuldbyrdelsespraksis. Personlige erfaringer og iagttagelser af anstaltspraksis indvundet på ofte langvarige rejser dannede således det metodiske grundlag for de første skrifter omkring 1800. Fængsler hørte ligesom andre velgørende og sociale institutioner som sygehuse eller forsorgshjem med til standardprogrammet for datidige dannelsesrejsende. Med afsæt i oplysningstanker og filantropi var det forfatternes fælles intention at medvirke til at reformere de enkelte staters fængselsvæsen.

Dette kriminalpolitiske mål forblev også drivkraften i netværksfasen, alt imens der fra 1820'erne skete en afgørende ændring med hensyn til metodikken. I modsætning til de fortrinsvis deskriptive tidlige skrifter udviklede *Gefängniskunde* sig til en empirisk disciplin, der målrettet orienterede sig hen imod de opstående naturvidenskaber. På den internationale fængselskongres i 1846 sammenlignede netværkets centrum, Mittermaier, således eksplicit feltets

fremgangsmåde med naturvidenskabens og medicinens (Verhandlungen 1847: 19f.). Selv om viden udvundet af egen erfaring, både som ansat i fængselsvæsenet og gennem rejser stadig dannede en vigtig grundpille, måtte denne nu suppleres, sammenlignes og kritisk vurderes under inddragelse af andre publikationer. For at opnå anerkendelse indenfor feltet var det endvidere afgørende at argumentere på grundlag af en systematiseret, kvantificeret og komparativ oversigt over den nyeste litteratur på feltet, som kun de indbyrdes personlige kontakter indenfor netværket gav adgang til.

Ved siden af det kriminalpolitiske mål forfulgte *Gefängniskunde* i netværksfasen også et nyt videnskabspolitisk mål, nemlig at etablere sig som videnskabelig disciplin. Allerede i 1828 talte en af grundlæggerne, lægen Nikolaus Heinrich Julius om ”en fremtidig fængselsvidenskab” (Julius 1828: XIII), og man brugte gennem de følgende årtier ofte betegnelserne ’Gefängniswissenschaft’, ’science des prisons’ eller ’scienza carceraria’ (Riemer 2005: 20ff.). Feltet prøvede i særdeleshed overfor den allerede længe etablerede strafferetsvidenskab at profilere sig som ny og selvstændig videnskabsgren (Henze 2003: 26f.). Desuden var *Gefängniskunde* i sin egen selvforståelse fra starten en tværfaglig ”kollektivvidenskab” (Holtzendorff 1889: 9) med elementer fra strafferetsvidenskab, praktisk filosofi, politik, statsforvaltningslære, naturvidenskab samt enkelte skabende kunster, især byggekunsten.

På denne baggrund dannede afholdelsen af de første fængselskongresser i 1840erne et centralt element i *Gefängniskundes* selvpromovering som videnskab både udadtil og indadtil. De tidlige kongresser før 1848 var en konkret manifestation og – om end kortvarig – institutionalisering af selve den nye disciplin. Derudover skulle afgørelsen i systemstriden styrke *Gefängniskundes* strategiske position som førende autoritet på feltet, ikke mindst med henblik på mange staters verserende reformplaner. Således gik feltets kriminal- og videnskabspolitiske målsætning her hånd i hånd.

Efter krisen valgte man at knytte an til de tidlige fagmøder ved at institutionalisere sig som udtalt international organisation centreret omkring kongresser. Metodisk supplerede kongresserne generelt den førhen kun skriftligt eller på tomandshånd førte diskussion, idet mange eksperter nu samtidig kunne mødes til en direkte og personlig udveksling af viden og argumenter. I sin form fulgte og udviklede *IPC* den videnskabsspecifikke kongreskultur, hvor diskussionerne baserede sig på i forvejen omhyggeligt indsamlede rapporter og materialer og blev afsluttet med en beslutning i form af resolutioner. Fængselskongressernes etablering som semiofficiel organisation understreger desuden endnu engang feltets kriminalpolitiske ambitioner om at skabe et forum med politisk gennemslagskraft, hvad kongressernes ophavsmand, ame-

rikaneren Enoch C. Wines, bevidst havde tilstræbt (Teeters 1949: 14). I hele perioden fremstår *Gefängniskunde* således som et i høj grad kriminalpolitisk orienteret felt, der fra 1820'erne tillige havde en grundlæggende selvopfattelse som videnskab.

Interdisciplinære aktører og transnational rækkevidde

Den fængselskyndige diskurs var fra starten såvel interdisciplinær som transnational, hvad der manifesterede sig i selve aktørernes baggrund og i feltets geografiske rækkevidde. Udgangspunktet var den fælles og helt grundlæggende overbevisning blandt alle aktører, at fænomenet kriminalitet var et universelt samfundsproblem, som derfor også kunne og måtte løses universelt. Aktørerne tilhørte gennemgående det dannede borgerskab samt få adelige, der havde de intellektuelle og økonomiske forudsætninger for at deltage i feltet.

Diskursfasen blev båret af en meget lille gruppe af oftest humanistisk og filantropisk motiverede mænd med forskellig erhvervsbaggrund fra få europæiske lande, der formulerede universelt anvendelige reformforslag på grundlag af besøg i en langt større række lande. Disse skrifter udbredtes ved hjælp af oversættelser fortrinsvis fra og til fransk, tysk og engelsk også til mindre og perifere sprogområder. Der opstod således allerede i diskursfasen et skel mellem lande, som aktivt befordrede diskursen – først og fremmest Storbritannien, nogle tyske stater, Frankrig og Nordamerika – og det resterende Europa, der blev objekt for og modtager af diskursen.

Den i netværksfasen voksende gruppe af de fængselskyndige bestod af fængselspraktikere, som på forskelligt niveau arbejdede indenfor fængselsvæsenet og –forvaltningen, jurister i mangfoldige positioner, samt en blandet gruppe af andre borgerlige professioner såsom læger, teologer osv. Stort set alle havde dog kendskab til fuldbyrdelsespraksis igennem deres arbejde eller som medlemmer af f.eks. forsorgsforeninger. Der skete faktisk en deling indenfor netværket, idet der opstod en uformel ledelsesgruppe, der udviklede og fulgte *Gefängniskundes* nye metodiske krav. Dette virkede selvforstærkende, men også ekskluderende for en anden gruppe reformatorer, der ikke kunne eller ville følge kravene og derfor blev marginaliseret.

Også geografisk opstod der i netværksfasen en større spredning med et voksende og tættere sammenknyttet kommunikationsnetværk spredt over et kerneuropa omfattende Storbritannien, Frankrig, Belgien, samt nogle tyske, schweiziske og italienske territorier. Derimod forløb videnstransfer til og fra de østlige, sydlige og nordlige randzoner stadig ensidigt, ved at de væsentligste fængselskyndige standardværker blev oversat til og fra de europæiske hovedsprog, mens kun enkelte titler fra randzonerne indgik i den fængselskyndige

kanon (Nilsson 1999: 171ff.; Henze 2008: 126f.). Nordamerika indtog en særposition, fordi der på den ene side fokuseredes indholdsmæssigt meget på deres fængselssystemer; på den anden side var udvekslingen alligevel mest af alt ensidig i den forstand, at de europæiske fængselskyndige fulgte nøje med i udviklingen på den anden side af Atlanten, mens der i første halvdel af det 19. århundrede kun var ringe interesse for *Gefängniskunde* dér.

Alt i alt var feltet i netværksfasen således mest et vestligt/europæisk anliggende, hvad der til dels skyldtes praktiske grunde, nemlig den stadig begrænsende infrastruktur. En anden mindst lige så vigtig årsag lå dog i aktørernes selvopfattelse som hørende til kulturnationerne, hvilket virkede både integrerende indenfor det anglo-amerikanske netværk og eksklusivt overfor f.eks. den samtidigt gryende latinamerikanske fængselsdiskurs (Riemer 2005: 34ff.).

De internationale fængselskongresser blev også muliggjort af de forbedrede rejse- og kommunikationsmuligheder, der sikkert var medvirkende til, at *IPC* udviklede sig fra et begrænset netværk til en bredere organisation med mellem 250 og 800 deltagere per kongres. Med hensyn til deres erhvervmæssige baggrund skete der ligeledes en udvidelse: Udover de allerede nævnte grupper optegner deltagerlisterne nu også et flertal af deltagere fra forskellige uddannelsesinstitutioner og sociale institutioner, samt foreninger med en social eller pædagogisk dagsorden, deriblandt nu for første gang et antal kvinder. Denne mangfoldighed slog dog kun igennem på selve kongresserne og ingenlunde på ledelsesniveauet, som forblev præget af en meget snæver gruppe af først og fremmest ledende fængselsfolk og jurister, ofte strafferetsprofessorer. Dette var således en institutionaliseret fortsættelse af den tidligere deling af netværket på et nyt grundlag, idet adgangen til kommissionen var forbeholdt officielle regeringsdelegerede og derved overgået i statslig regi (Henze 2008: 122ff.).

En tilsvarende udvikling gælder *IPC*'s transnationale rækkevidde, idet antallet af lande, der deltog i kongresserne, voksede støt fra 20 i 1872 til 44 i 1910. Dette skyldtes, at tidligere perifere stater såsom Grækenland, Spanien og Danmark, men også nogle latinamerikanske og asiatiske stater nu kom med i kongresbevægelsen. Selve fængselskommissionen forblev dog stort set i europæiske hænder, og det gjaldt helt og aldeles for de ledende embeder i styrelsesorganet, *Bureauet*, hvor Schweiz og Nederlandene fortsat var stærkt repræsenteret. At forholdsvis små lande således rådede over magtfulde positioner antyder, at staternes placering på det politiske landkort ikke var afgørende med hensyn til indflydelse indenfor *Gefängniskunde*.

For hele perioden gælder, at *Gefängniskunde* på den ene side var et transdisciplinært og transnationalt felt med voksende rækkevidde, som på den anden side på ledelsesniveau forblev ”en slags veletableret elitær europæisk klub, oprigtigt engageret i refleksion over og undersøgelser af feltet for kriminalitet

og strafferet på et tidspunkt, hvor Europas prestige og raffinement nåede sit højdepunkt” (Radzinowicz 1991: 9).

Gefängniskunde i kontekst

Overordnet betragtet fremstår *Gefängniskunde* som et tiltagende institutionaliseret, professionaliseret og indholdsmæssigt bredt vidensfelt om kriminalitet og de kriminelle, der var i stand til at udnytte og aktiv udvikle tidens organisationsformer, metodik og medier. På grund af dets evne til innovation og tilpasning lykkedes det *Gefängniskunde* i hele det lange 19. århundrede at opnå anerkendelse som videnskabelig og kriminalpolitisk organisation både indadtil og udadtil, selv om denne selvopfattelse ud fra et moderne perspektiv bestemt har sine begrænsninger.⁸ Centralt for feltets videre skæbne blev det, at man fra 1870erne bevidst forfulgte en anden vej end de universitært og derved nationalt forankrede videnskaber ved at etablere sig på transnationalt niveau.

Dette billede bliver på en gang modificeret og skærpet, når man inddrager andre fra 1870erne opstående aktører på feltet. På den ene side dannede italieneren Cesare Lombrosos bog *L’Huome Delinquente* startskuddet til en ny videnskab, kriminalantropologien, der søgte at finde frem til kriminalitetens biologiske og sociologiske årsager, hvilket fra 1885 manifesterede sig i de internationale kriminalantropologiske kongresser (*ICCA*) (Kaluszynski). På den anden side opstod der omkring den tyske professor i strafferet, Franz von Liszt, den såkaldte moderne skole i strafferevidenskab. Målet var at etablere en *Gesamte Strafrechtswissenschaft*, som også omfattede hidtil forsømte emner som kriminalitetens årsager og straffefulbyrdelsen, og som i 1889 institutionaliserede sig som *Internationale Kriminalistische Vereinigung (IKV)* (Kesper-Biermann).

For begge nye aktører dannede *IPC* i høj grad en inspirationskilde og et konkret forbillede. Såvel *ICCA* som *IKV* blev grundlagt på basis af personlige kontakter knyttet på fængselskongresserne, hvis arbejds- og organisationsformer de nye sammenslutninger i høj grad efterlignede. Begge blev, ligesom *IPC*, grundlagt som decideret internationale organisationer og var centreret omkring kongresser, der alle arbejdede efter lignende mønstre. Ser man på dagsorderne for alle tre organisationers fagmøder, findes der ligeledes mangfoldige overlapninger, særligt mellem *IPC* og *IKV*. Et lignende mønster tegner sig på personplan, hvor en del, ikke mindst ledende personligheder fra alle tre organisationer regelmæssigt findes på de andre sammenslutningers deltagerlister. Forholdet mellem de tre organisationer var således mest af alt præget af overlapninger, gensidige interesser og uformelt samarbejde, mens *IPC* helt op til Anden Verdenskrig forblev den både indholdsmæssigt og personelt største samt eneste semiofficielle organisation.⁹ Således fremstår *Gefängniskunde* også

i sammenlignende perspektiv som den mest fremtrædende aktør helt op til Første Verdenskrig.

At feltet i dag alligevel hører til de mindre kendte, skyldtes for det første, at det på nationalstatsligt niveau aldrig lykkedes at etablere sig universitært, men at det derimod langsomt blev integreret i hhv. overhalet af strafferetsvidenskab og kriminologien. I takt med, at den moderne strafferetslige skole i løbet af de første årtier af det 20. århundrede vandt frem – ikke mindst i de skandinaviske lande – blev *Gefängniskunde* igen reduceret til dets gamle kerneemne og blev således under navnet straffefuldbyrdelsen hhv. pønologi til én blandt flere strafferetslige hjælpevidenskaber. På den anden side fortsatte kriminalantropologien i 1920'erne og 1930'erne under betegnelserne kriminalbiologi og kriminologi, og feltet formåede under sidstnævnte betegnelse efter Anden Verdenskrig at etablere sig universitært i mange lande.

Endnu vigtigere for *Gefängniskundes* skæbne var dog, at *IPC* også på transnationalt niveau mistede sin centrale position. Mens organisationen i mellemkrigstiden oplevede endnu en betragtelig opblomstring og udvidelse til *International Penal and Penitentiary Commission (IPPC)*, var kommissionen efter Anden Verdenskrig tvunget til at overgive sin kernefunktion, de stort anlagte internationale kongresser, til de *Forende Nationer*, der dog i form og indhold fulgte sin forgænger.¹⁰ At *Gefängniskunde* derved også på transnationalt niveau endte i en blindgyde, ændrer dog ikke noget ved feltets banebrydende rolle i hele det 19. århundrede, samt dets overordnede funktion som pioner, inspiration og forbillede for de andre aktører, der beskæftigede sig med kriminalitet og de kriminelle, helt op til *FN*.

Noter

¹ Begrebet stod dog stadig på titlen af lærebøger f.eks. i 1912 (Kriegsmann) og, for sidste gang, i 1954 (Mittermaier).

² Først med det første nordiske fagtidsskrift, *Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen*, der i forhold til tyske og franske udkom med 50 års forsinkelse fra 1878, blev der i Danmark talt om fængselsagen hhv. fængselsvæsenet.

³ I den angelsaksiske verden blev der enten talt om *prison reform* eller brugt det franske ”la science pénitentiaire” (Ruggles-Brise: 1921: XIII).

⁴ Kriminologiens historie er på det sidste kommet i forskernes søgelys f.eks. i Tyskland og Norge, og også denne artikel udspringer af mit forskningsprojekt om kriminologi i Danmark under Forskningsråd for Kultur og Kommunikation.

⁵ Der fandtes selvfølgelig også mange andre regionalt eller nationalt begrænsede organisationer, f.eks. den 1878 grundlagte kortvarige *Nordiske Penitentiarforening* eller den engelske

Howard Association fra 1866, der stadig eksisterer under navnet *Howard League*.

⁶ Mest kendt og på længere sigt indflydelsesrig er Jeremy Benthams panoptikon, som dog ikke kan betegnes som direkte forløber for de senere hen i *Gefängniskunde* så centrale amerikanske model fængsler. (Rothman 1995: 108f.)

⁷ Det reformerede fællessystem i Bayern samt det såkaldte Genève system eller europæiske system forblev outsiders i denne systemstrid (Henze 2003: 56ff.; Riemer 2005: 144ff.).

⁸ Se f.eks. om metodiske mangler samt om indholdsmæssige forvrængninger Riemer 2005: 123ff.

⁹ En artikel om alle vedkommende organisationer i sammenlignende perspektiv udkommer i *Historisk Tidsskrift* (2009), nr. 2.

¹⁰ Den efterfølgende grundlagte *International Penal and Penitentiary Foundation* nåede til gengæld aldrig IPPCs niveau.

Litteratur

- Daniel, Ute (2004 [2001]): *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*, 4. Aufl., Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Grellet-Wammy, Charles (1838): *Handbuch der Gefängnisse oder geschichtliche, theoretische und praktische Darstellung des Buss- und Besserungssystems*, Aus dem Französischen übersetzt von Karl Mathy, Solothurn: Reuter'sche Buchhandlung.
- Henze, Martina (2007a): "Danmark og den internationale fængselsreformbevægelse 1820 – 1950", *Fængselshistorisk Selskab*, s. 85-119.
- Henze, Martina (2008): "Experten, Wissen, Staat. Strafvollzugsexperten in der internationalen Gefängnisreformbewegung und in Dänemark", s. 121-132 i Alexander Kästner/ Sylvia Kesper-Biermann (Red.): *Experten und Expertenwissen in der Strafjustiz von der Frühen Neuzeit bis zur Moderne*, Leipzig: Meine Verlag.
- Henze, Martina (2007b): "Netzwerk, Kongressbewegung, Stiftung: Zur Wissenschaftsgeschichte der internationalen Gefängniskunde 1827 bis 1951", s. 55-77 i Sabine Freitag/ Desiree Schaub (red.), *Wissenschaftliche Deutungsmacht und die gesellschaftliche Konstruktion von Kriminalität und Strafe*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Henze, Martina (2003): *Strafvollzugsreformen im 19. Jahrhundert. Gefängniskundlicher Diskurs und staatliche Praxis in Bayern und Hessen-Darmstadt*, Darmstadt und Marburg: Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission und der Historischen Kommission für Hessen.
- Holtzendorff, Franz von (1888): "Wesen, Verhältnissbestimmung und allgemeine Literatur der Gefängniskunde", s. 1-34 i Holtzendorff, Franz von/ Jagemann, Eugen von (red.): *Handbuch des Gefängniswesens*, 1. bind, Hamburg: Verlag J. F. Richter.
- Holtzendorff, Franz von/ Jagemann, Eugen von (red.) (1888): *Handbuch des Gefängniswesens*, 2 bind, Hamburg: Verlag J. F. Richter.
- Iriye, Akira/ Saunier, Pierre Yves (2009): "Introduction. The professor and the madman", s. XVII-XX i Iriye, Akira/ Saunier, Pierre Yves (red.): *Palgrave Dictionary of Transnational*

- History*, Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.
- Julius, Nikolaus Heinrich (1828): *Vorlesungen über die Gefängniß-Kunde, oder über die Verbesserung der Gefängnisse und die sittliche Besserung der Gefangenen, entlassenen Sträflinge u. s.w. Erweitert hg., nebst einer Einleitung über die Zahlen, Arten und Ursachen der Verbrechen in verschiedenen europäischen Staaten u. s. w.*, Berlin: Stuhrsche Buchhandlung.
- Kaluszynski, Martine (2006): "The International Congresses of Criminal Anthropology: Shaping the French and International Movement, 1886-1914", s. 301-316 i Becker, Peter/Wetzell, Richard (ed.): *Criminals and their Scientists. The History of Criminology in International Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kesper-Biermann, Sylvia (2007): "Die internationale Kriminalistische Vereinigung. Zum Verhältnis von Wissenschaftsbeziehungen und Politik im Strafrecht 1889-1932", s. 85-107 i Sylvia Kesper-Biermann/Petra Overath (red.), *Die Internationalisierung von Strafrechtswissenschaft und Kriminalpolitik (1870-1930). Deutschland im Vergleich*, Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag.
- Kriegsmann, Hermann (1912): *Einführung in die Gefängniskunde*, Heidelberg: Winter
- Mittermaier, Wolfgang (1954): *Gefängniskunde. Ein Lehrbuch für Studium und Praxis*, Berlin/Frankfurt a.M.: Vahlen.
- Nilsson, Roddy (1999): *En välbyggt maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängeselsystemet under 1800-talet*, Lund: Lund University Press.
- Radzinowicz, Leon (1991): *The Roots of the International Association of Criminal Law and their Significance. A Tribute and a Reassessment on the Centenary of the IKV*, Freiburg: Eigenverlag Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht.
- Raphael, Lutz (1996): "Die Verwissenschaftlichung des Sozialen als methodische und konzeptionelle Herausforderung für eine Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts", *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 22, s. 165-193.
- Riemer, Lars Hendrik (2004): ""Areopag der Wissenschaft" – Die Behandlung gesellschaftlicher Krisen auf Fachtagungen des Vormärz am Beispiel der ersten internationalen Gefängniskongresse", s. 79-99 i Carsten Kretschmann/Henning Pahl/Peter Scholz (red.): *Wissen in der Krise. Institutionen des Wissens im gesellschaftlichen Wandel*, Berlin: Akademie Verlag.
- Riemer, Lars Hendrik (2005): *Das Netzwerk der 'Gefängnisfreunde' 1830-1872. Karl Josef Anton Mittermaiers Briefwechsel mit europäischen Strafvollzugsexperten*, 1. bind, Frankfurt a. M.: Vittorio Klostermann.
- Rothman, David J. (1995): *Perfecting the Prison: United States, 1789-1865*, s. 100-116 i Norval Morris/David J. Rothman (red.): *The Oxford History of the Prison. The Practice of Punishment in Western Society*, New York/Oxford: Oxford University Press.
- Ruggles-Brise, Evelyn (1921): *The English Prison System*, London: MacMillan and Co.
- Teeters Negley J. (1949): *Deliberations of the International Penal and Penitentiary Congresses. Questions and Answers 1872-1935*, Philadelphia: Temple University Book Store.
- Verhandlungen der ersten Versammlung für Gefängnisreform, zusammengetreten im September 1846 in Frankfurt a. M. (1847)*, Frankfurt a. M.: H. J. Keßler.